

HOLLANDSE HEBZUCHT EN FALENDE FONTEINEN.

Als je in Potsdam door de Breite Strasze rijdt, zie je op een gegeven moment aan de oever van de Havel een opvallend bouwwerk staan. Het lijkt onmiskenbaar op een moskee, maar in werkelijkheid huisvest het gebouw een pompinstallatie voor de watertoevoer van het park Sanssouci en het dateert uit de jaren 1841-1842.

In 1843 verscheen ter gelegenheid van de officiële ingebruikstelling een boekje dat gaat over de voorgeschiedenis van het project, waaraan reeds 95 jaar eerder onder leiding van Frederik de Grote begonnen was.

De titel luidt:

Geschichte und Beschreibung der Fontänen von Sanssouci

Von H.E.R. Belani.

Het boekje heeft, na een voorwoord, twee hoofdstukken en wel een:

Eerste Abteilung: Der Fontainen van Sanssouci unter Friedrich dem Groszen von 1748 bis 1761

Zweite Abteilung: Die Fontainen von Sanssouci unter Sr. Majestät dem Könige Friedrich Wilhelm IV, 1841 und 1842.

De onderstaande tekst is een vertaling van het eerste hoofdstuk, waarbij ik, om het verhaal niet te lang te maken, de voor ons doel minder interessante delen heb weggelaten[]. Kleine verduidelijkingen zijn (tussen haakjes) toegevoegd. Om de sfeer zo goed mogelijk weer te geven heb ik er voor gekozen mij zo letterlijk mogelijk aan de oorspronkelijke tekst te houden, wat tevens inhoudt dat de vaak lange zinnen veelal zijn gehandhaafd. Daardoor zijn soms wat 'kromme' vertalingen ontstaan. Ook heb ik typische Duitse (Pruisische?) uitdrukkingen soms onvertaald gelaten evenals namen en titulatuur. Daarbij is toenmalige spelling aangehouden.

Onder Frederik II, de Grote (1712-1786, regerend vanaf 1740) is er vanaf 1744 aan Sanssouci gewerkt. In het artikel komen we verschillende

namen tegen, onder anderen Baumann. Het betreft hier de uit Amsterdam afkomstige Johannes Bouman (Baumann), die als bouwkundige sedert 1732 in Potsdam werkzaam was. Zijn naam is daar verbonden aan verschillende bouwwerken, zoals het 'Holländische Viertel', een complex van 134 huizen met een 'Hollands' karakter (1734-1742), de Französische Kirche (1752-1754) en het Alte Rathaus (1752-1753, samen met zijn collega C.L.Hildebrandt).

Georg Wenzeslaus von Knobelsdorf(f) (1699-1753), Johann Gottfried Büring (1723-1755) en Heinrich Ludwig Manger (?) waren de voornaamste architecten die gestalte gaven aan de ideeën van de Koning.

Verder kon ik nog traceren de 'Kämmerer' Fredersdorf. Deze stond in de 'Verwaltungshiërarchie' boven de Hofgärtner, zoals Carl Handtmann (werkzaam op Sanssouci 1822-1852). Deze laatste voerde de titel van Planteur.

In het verhaal komt de uitdrukking 'Vestigia non terrent' voor. De oorspronkelijke uitdrukking is: 'Vestigia terrent' (voetsporen maken bang, verontrusten) en is afkomstig uit een fabel van Æsopus (tekst van Horatius), waarbij de leeuw verschillende dieren in zijn hol uitnodigt. Ook de vos krijgt een uitnodiging, maar op weg naar het hol van de leeuw ruikt hij alleen de heengaande sporen van de vorige gasten. Ze zijn eenvoudigweg opgepeuzeld en de vos trekt zijn conclusies. Hier is het woordje *non* tussengevoegd: de vos (Frederik de Grote) is niet verontrust en vliegt er steeds weer in.

Het eerste hoofdstuk begint met een op een aparte bladzijde geplaatst citaat:

So weit die Nase reicht, da mags wohl gehen,
Was aber drüber ist, können sie nicht sehn.
Göthe.

Het eigenlijke verhaal begint dan op de volgende bladzijde eveneens met een citaat:

Können, das ist die grosze Sache,
Damit das Wollen etwas mache.
Göthe.

Op een zonovergoten voorjaarsochtend van het jaar 1748 overzag de grote Koning, vanaf de hoogte van het terras van zijn Koninklijke Wijnberg zijn lievelingsschepping – die eerst later in een zwaarmoedige bui van deze Koning-filosoof de naam Sans-souci kreeg. 1)

Friedrich's adelaarsoog overzag de omgeving die, nog niet verborgen door jaloerse boomtoppen, in haar paradijselijke rust door de zilveren spiegeling van de Havel was doortrokken. Van daar af daalde zijn blik op de nieuwe symmetrische tuinaanleg met de kleine nog schaars bebladerde bomen en struiken waartussen slechts hier en daar een woudreus, die nog uit de oertijd was blijven staan, zich verhief. Maar het schoonheidsgevoel van de grote Koning leek toch onbevredigd door de kille symmetrie van deze oud-Franse vormen van tuinkunst, een verminkte natuur zonder ook maar een levend element.

'Ah' , riep hij zuchtend, terwijl hij zich tot de 'Marquis von Argens' wendde , 'Hoe mooi is het hier, maar al het levendige ontbreekt, zoals de kunstige waterwerken van Versailles.

'Sire' , antwoordde de scherpzinnige hoveling, de drietand van Mercurius[sic] deed de golven van de door de storm bewogen oceaan

rustig worden – zou de scepter van een groot monarch dan niet bij machte zijn ze aan zichzelf dienstbaar te maken?’-

‘Ik heb al met die gedachte gespeeld’, sprak de Koning in nadenkende houding terwijl hij op zijn krukstok leunde – maar de middelen, de middelen ...’

‘Daar de Havel – daar de Höneberg (nu de Ruïnenberg genaamd) en het vermogen het water heuvelopwaarts te doen stijgen en van die hoogte naar beneden komend om de toekomstige fonteinen in deze paradijselijke omgeving te voeden, dat moet Uwe Majesteit wel prikkelen’.

‘Laat Baumann komen’, gebod de Koning en trok zich terug in het ronde, met cederhout betimmerde vertrek, waar zich de Franse bibliotheek bevond. Niet lang daarna kondigde de ‘Kammerhusar’ de inderhaast opgeroepen huismeester Baumann aan, die zowel de zorg had voor de gebouwen van de vorst als de betreffende rekeningen moest goedkeuren.

Friedrich II zat op zijn leunstoel, laarzen met sporen aan, de driekantsteek op het hoofd, het Spaanse riet met de barnstenen knop in de vorm van een slapende hond in de hand. Aan zijn voeten lagen Thisbe en Ismene, de beide tengere windhonden. Op de achtergrond stonden de ‘Marquis von Argens’ en de beroemde oestereter en tafelmanier van de koning, ‘Graf Gotter’. Op de tafel van ingelegd zilver en schildpad, waarop de koning zijn arm steunde, lag het eigenhandig door hem met de pen getekende eerste ontwerp van het terras en de tuinen van Sanssouci, dat heden nog in het koninklijk slot zelf bewaard wordt. Met ferme dikke pennenstreken had des Konings hand daarop fonteinen getekend, lijkend op spuitende walvissen, en enigszins verontrust trad de huismeester voor zijn Koning. Het was niet de tijd waarop men hem placht op te roepen en met de velerlei intriges, die aan het hof van de Grote Koning speelden, was het niet onmogelijk dat men hem zwart had gemaakt.

Er trad een plechtige pauze in, die de angstige spanning van de Koninklijke opzichter nog verhoogde.

‘Baumann’, vroeg eindelijk de Koning, nadat hij een diep in de ziel doordringende blik op hem geworpen had, ‘Hij is toch een Hollander!’

‘Zeker Uwe Majesteit!’

‘Welnu, dan moet hij ook fonteinen kunnen maken – de Hollanders zijn allen geboren waterbouwkundigen, want zij hebben hun land aan de golven afgedwongen’.

‘Wanneer Uwe Majesteit zulks bevelen – ja!’, antwoordde de bouwmeester snel, zonder zijn ontsteltenis te laten merken. De Koning hield van prompte antwoorden en dit was er een – maar in gedachten deed Baumann een schietgebedje dat hij in de eerste schrik teveel hooi op zijn vork genomen had; want de lieve Heer wist maar al te goed, dat hij niet het minste verstand had van de hydraulica, die hem zo vreemd was als de edele alchemie, waarvan men toen nog grote verwachtingen had.

Nu liet de Koning zich verder uit over zijn plan om op de Höneberg achter Sanssouci een groot reservoir aan te leggen dat vanuit de Havel met water gevuld moest worden om door het verval ervan de fonteinen in de tuin onder het Wijnbergterras te voeden – waarop hij de bouwkundige zijn schets toonde en sprak:

‘Kijk, hierboven ter hoogte van de terrassen rechts en links voor de treillage wil ik twee springfonteinen hebben die hun water in overloopbekkens spuiten; onder, recht voor de grote trappen een groot bassin met een hoofdfontein en rechts en links in de hoofdallee, tegenover de oranjerieën, twee kleinere fonteinen en voor het overige zien we wel. Ja, er kan daar nog een schelpengrot aangelegd worden, waar vanaf het portaal een paar najaden water uit kruiken in overlopende schelpen laten stromen – de Höneberg boven met ruïnes, de tuinen onderaan en de fonteinen met veel figuren versierd; maar dat is niet mijn zorg, dat zal ik afhandelen met Knobelsdorf. De hoofdzaak blijft echter: hoe krijgen we het water boven op de Höneberg?’

‘Door een moderne Hollandse watermolen’, antwoordde Baumann met al wat meer zelfvertrouwen. Hij bedoelde de bouwwerken, die hij ten behoeve van de ontwatering van de dieper gelegen weilanden in Holland zo vaak had gezien.

‘Goed, dan maakt hij voor mij zo’n kunstwerk met buisleidingen; de gelden zal ik daarvoor toewijzen. Maar het moet snel gaan!’

Baumann schrok nu echt – steeds had hij nog gehoopt dat het hele project slechts een hersenschim van de koning was geweest, dat nooit tot uitvoering zou komen. Maar snel besloten antwoordde hij:

‘Goed, Majesteit, maar daartoe heb ik de hulp nodig van een Hollandse fontainier, die de specialistische leiding van de werken onder mijn toezicht overneemt’.

Hij dacht: komt tijd, komt raad en in geval van nood laat je de Hollandse waterman zijn gang gaan en leer je daar genoeg van, om je gezag te laten gelden.

‘Goed – laat zo iemand komen, maar snel!’

Daarmee kon Baumann voorlopig gaan en hij trok zich terug met drie diepe buigingen achteruitlopend, terwijl de Koning de machtige heersersblik door de tot de vloer doorlopende openstaande glazen deuren liet gaan en voor zijn geestesoog daar reeds de magische nevelslierten van zijn fonteinën zag waaien.

‘Holland in nood!’, dat is een reeds oud bekend spreekwoord – hier is inderdaad een watersnood, die in Holland alle neven en nichten van hun voorname neef aan het hof van de grote Koning in zijn greep nam, toen een brief per ijlbode van de zeer verontruste Baumann uit Potsdam bij zijn eerbare bloedverwanten in Amsterdam aangekomen was.

De brief bevatte niets minder dan de dringende opdracht een goede ‘Wassermann’ of ‘Hollandse Fontainenmaaker’ aan te werven en cito citissimo naar Potsdam te sturen, waarvoor de reiskosten reeds op de bank van een van de vele ‘Amsterdamse Millionen-Mijnheers’ overgemaakt waren.

Eindelijk, na rijp beraad en het inwinnen van informatie, was de juiste man gevonden. Het was een zekere tuinkunstenaar Heintze, die kostbare tulpen kon telen, bloembedden met bonte steentjes kon bekleden en die al een bewijs van zijn kunstvaardigheid als 'Fontainenmaaker' had geleverd waarmee hij gans Amsterdam in verbazing had gebracht. Het was een twee tot drie voet hoge fontein op de tien vierkante voeten grote, met bonte tegels belegde, binnenplaats van een miljonair te Broek in Waterland.

Heer Heintze zette al snoevend een hoge borst op, deed enige trekjes aan zijn korte kalken pijp en vertelde iedereen die het al of niet wilde horen, dat zijn reputatie tot voorbij Hamburg en verder naar het oosten en noordoosten, het Pruisische land bereikt had. Daar woonde een grote Koning in een stad die op 52 graden noorderbreedte en 32 graden oosterlengte lag - en deze Koning liet hem als 'Oberhofbaurath und General-Ober-Fontainier' voorkomen.

We zien, dat de goede Heintze er van hield zich iets beter voor te doen dan hij gevoeglijk kon verantwoorden en om zijn eer te bevestigen kocht hij bij een Amsterdamse antiquair een oude ets die een waterpomp voorstelde, die een Engelsman genaamd Sutton Micholls al in het jaar 1725 in een kolenmijn had aangelegd. Als aandrijfkracht was daarbij reeds de stoom van kokend water benut en een Engelse verklaring verduidelijkte de werking.

Wie was er gelukkiger dan Heintze? Met deze nieuwe vinding kon hij een grote borst opzetten en als een geniaal en belangrijk man aan het hof van de grote Koning optreden. Hij liet daartoe meteen de oude ets kopiëren en schreef eigenhandig met een ravenveren pen eronder: 'Heintze inv. et fecit', vertaalde de verklarende Engelse tekst in een belabberd Duits en zo uitgerust, nog rijkelijk voorzien van aanbevelingen, begaf hij zich op reis naar Potsdam.

Heer Heintze had, sedert hij in het bezit was van dit geheim, dat moet erkend worden, een hoge dunk van zichzelf. Hij rekende het beneden zijn waardigheid met iemand anders dan de Koning zelf over het grote

werk, waartoe hij de sleutel bezat, te onderhandelen. Vergeefs trachtten Knobelsdorf en Baumann hem zijn geheim te ontfutselen. Men moest tenslotte besluiten de Koning te melden, dat de 'Fontainenmacher aus Holland' aangekomen was, maar dat hij zijn plan aan niemand anders dan aan Zijne Majesteit zelf wenste voor te leggen.

Heintze werd toegelaten. Hij was er geheel en al de man naar om zich te laten gelden. Zijn Hollandse flegma liet zich niet intimideren door de diepe doordringende blik van de grote Koning en met onverstoorbare rust zette hij zijn plan uiteen om het water door stoomkracht omhoog te brengen.

'Maar dat zal verduiveld veel hout kosten' antwoordde de Koning, die de onduidelijke toelichting met grote aandacht had gevolgd.

'Uwe Majesteit hebben bossen genoeg!'

'Ei wat,' riep de koning wrevelig, 'laat hij anderen iets wijsmaken met zijn stoom en laat hij een beter advies geven.'

Daarmee was deze audiëntie ten einde en de Hollandse 'Fontainenmacher' ging de plaatselijke omgeving in ogenschouw nemen. Daarop zag men de dikke Hollander op een van de muilezels uit de koninklijke stallen waarmee de tuinkarren werden voortgetrokken, kriskras door het Bornestädter veld rijden. Aandachtig vergeleek hij daarmee de kaart van het gebied, die men hem uit het koninklijke kaartendepot geleverd had, en uiteindelijk kreeg hij door waar het probleem zat. De Havel vormt met haar meren een grote boog die Potsdam en omgeving als een groot schiereiland omgeeft. Nu beredeneerde de Hollandse meester het aldus: als we nu een lang kanaal graven, bovenstrooms van de Havel vanuit de Jungfernsee tot benedenstrooms bij Werder langs de Höneberg, dan moet door de kortere weg een niveauverschil ontstaan met de Havel zelf, en dit verval moet voldoende zijn om een installatie aan te drijven, waarmee water uit het kanaal in het reservoir op de Höneberg omhoog gepompt zou kunnen worden.

Dit plan hield hij voor Baumann geheim, maakte stiekem zijn schetstekeningen en begrotingen en legde nu zijn project in het volste vertrouwen aan de Koning voor.

‘Der Alte Fritz’, zoals hij in de volksmond werd genoemd, schudde enige malen zijn vorstelijk hoofd.

‘Hm’, sprak hij eindelijk, ‘en vanwaar moet het water in de zomer dan in het kanaal komen, wanneer het Havelpeil te laag is en het water in de grond weggezakt is?’

‘Majesteit, in de zomer moeten de fonteinen stil blijven staan’, antwoordde de Hollander met een onoverwinnelijk flegma.

‘Welnu, in de winter kan hij de fonteinen voor zichzelf houden. Laat hij eens met Baumann praten, die heeft per slot van rekening nog het verstandigste idee gehad.’

Baumann echter zat zich heimelijk te verkneuteren, want de Koning had zijn ontwerp met de Hollandse watermolen het verstandigste idee genoemd.

De Hollandse ‘Fontainenmacher’ moest zich nu wel schikken om dit idee uit te voeren, als hij niet alles wilde verliezen. Heel wat bescheidener geworden, ontwierp hij nu samen met Baumann het plan daarvoor en dat kreeg ’s Konings instemming.

Er moest nu tot actie overgegaan worden en dat gebeurde met een voortvarendheid die de Koning beviel.

Er werd een molen gebouwd in de toen nog open, deels zandige, deels veenachtige vlakte, die zich van de Havel tot aan het eikenbos van Sanssouci uitstrekt en wel precies op de plek waar nu de aantrekkelijke Italiaanse tuinmanswoning van de hoftuinier de heer Handtmann, aan de ingang van Charlottenhof staat. Tot daar werd een 325 roeden (circa 1225 meter) lang en drie roeden (11,30 meter) breed, met hout beschoeid kanaal vanaf de Havel gegraven dat nu nog bestaat en onder de naam Schafgraben bekend is. Het terrein voor het kanaal werd voor 560½ Thaler van de betreffende eigenaren verworven en de kanaalbouw verliep voorspoedig.

Het gemaal werd naar het model van de Hollandse windmolen voorzien van een naar de windzijde te draaien kap. Buiten de wieken bracht men nog een installatie aan, om in geval van nood het geheel door paardenkracht in beweging te kunnen brengen (een zogenaamde rosmolen).

Het water werd door het kanaal eerst naar een tweetal kolken geleid van waaruit het door middel van zes metalen cilinders met zuigerstangen in metalen kniestukken werd gevoerd, waardoor het dan naar de Höneberg opgepompt moest worden.

Toen kwam de vraag op, hoe de buisleiding naar boven toe op de minst kostbare manier aangelegd zou moeten worden, maar toch wel een levensduur zou krijgen van minstens die van de Koning zelf.

De geschiedenis zwijgt erover wie van de twee schrandere fontainiers de eer toekomt van het overigens sublieme idee om de pijpleidingen samen te stellen uit door ijzerbeslag samengehouden vatenduigen, het nec plus ultra van een even goedkope als solide leidingconstructie. Naar alle waarschijnlijk is het vermoedelijk zo, dat Baumann, om bij de Koning in het gevlei te komen er voortdurend op heeft aangedrongen het zo goedkoop mogelijk te doen, maar dat het vernuft van de Hollander deze buisleiding heeft uitgevonden en aangetoond.

En zo werden dan in hetzelfde jaar 800 stuks, vierentwintig voet lange (7,53 meter) vurenhouten balken aangevoerd, in delen gezaagd en opgestapeld om te drogen en in het volgende jaar 1749 werden door kuipers en timmerlieden onder toezicht van een meester timmerman uit Holland, genaamd Adrian van Ouden, de buizen vervaardigd en de leiding van 8000 voet (ruim 2500 meter) tot bovenop de Höneberg aangelegd. De doorsnede van deze buizen varieerde van 3 tot 5 duim (circa 8 - 13 centimeter).

Intussen was ook het reservoir op de Höneberg gereed gekomen; de buizen waren gelegd, de molen was klaar, een molenaar genaamd Bährend aangesteld. De schepper van het werk, de heer Heintze, had de klinkende titel van 'Königlichen Fontainier und Grottier' ontvangen en nu zou het grote werk beginnen om het reservoir op de Höneberg met

water te vullen. Men pompte en pompte, maar bovenaan verscheen er geen water. Men onderzocht het tracé van de pijpleiding en deed de niet bepaald vrolijke ontdekking, dat de waterdruk de zwakke, van duigen gemaakte buizen had doen barsten.

Aan het welslagen van het werk was nooit getwijfeld. De Koning had het esthetische deel van het werk al opgedragen aan de heer van Knobelsdorff en zo zag men in hetzelfde jaar de bouw van de Romeinse ruïnes op de Höneberg, de schelpengrot en de bassins met hun ornamenten in de tuinen van Sanssouci een aanvang nemen.

De Höneberg is de met sparren begroeide helling die zich op het Bornstädter veld 138 voet (43,30 meter) boven het gemiddelde waterpeil van de Havel en ongeveer 132 voet (41,40 meter) boven de tuinen van Sanssouci verheft, waardoor een flinke drukhoogte wordt gevormd voor de daar aan te leggen fonteinen. Daar was het reservoir aangelegd van 150 voet (47 meter) doorsnede en 12 voet (3,77 meter) diepte (inhoud ruim 6500 kubieke meter).

[Hierna komt een uitgebreide, overigens wel interessante, beschrijving van de vele beeldhouwwerken en andere artefacten van Sanssouci waarbij vooral Knobelsdorff aan het bod komt.]

De eerste poging met de buizen van duigen was dus letterlijk in duigen gevallen. Nogmaals moesten de sparrenbossen hun mooie stammen afstaan, om 8000 voet geboorde buizen van merendeels vierduims, ook enige honderden voeten drieduims, doorsnee te leveren. Nu werden ook ter meerdere zekerheid vijf grote luchtketels (expansievaten) aangebracht met de bedoeling de luchtdruk te verminderen. Deze ventielen waren van koper en wogen circa 1500 kilogram. Op dezelfde wijze kwamen de dalende buizen naar de verschillende bekkens en de afvoerbuizen naar het kanaal tot stand. Maar ook deze uit massief hout geboorde pijpen ervoeren spoedig het lot van de vorige en men zag zich genoodzaakt de Koning voor te stellen, dat het niet anders mogelijk was

dan het water door gietijzeren of loden buizen in het reservoir op de Höneberg te pompen, die men uit Kassel en uit de Harz betrok.

De terechte toorn van de Koning ontladde zich op humoristische wijze. Hij liet een paar levensgrote ezels in olieverf schilderen met het onderschrift: 'Hollandse FontaenenMaaker'. Toen deze schilderijen droog waren, liet hij andere, minder rigoureuze voorstellingen met waterverf zonder bindmiddel er overheen schilderen. Deze schilderijen moesten dan boven de huisdeuren van de beide fontein-ezels, zoals hij ze noemde, aangebracht worden zodat, wanneer de regen de waterverf eraf spoelde, de ezels te voorschijn zouden komen. Toen dit voornemen van de Koning was uitgelekt en de vrouwen en kinderen van de ongelukkige 'Fontainenmakers' voor hem neerknielden, liet de Koning zich vermurwen hen de humoristische straf kwijt te schelden. Maar de Fontainier en Grottier Heintze, die met zoveel vertoon opgetreden was, trok zich het mislukken van al zijn verwachtingen en zijn projecten zo aan, dat hij ziek werd en stierf. Dat gebeurde in het jaar 1752. De arme Baumann, die door het Koninklijke bevel in een zaak verzeild was geraakt, waarvan hij zelf moest bekennen er geen verstand van te hebben, moest Potsdam verlaten, om als Landsbouwmeester in Berlijn in dienst te treden.

Vestigia *non terrent!*. Door de tegenslag van de beide fontainiers liet een andere avonturier uit Hamburg zich niet afschrikken. Hij was eigenlijk, zoals men te laat ontdekte, een gewone welputtengraver uit Holland. Hij heette Osten of Van Osten, had zich in Hamburg en andere plaatsen voor waterbouwkundige uitgegeven en zo was het voor hem gemakkelijk bij de waterwerken van Sanssouci een aanstelling als fontainier te krijgen. Hij liet van juli 1752 tot september 1753 voor 12.000 Thaler loden pijpen, die deels uit Holland kwamen, deels uit de Harz, aanleggen, plus een gedeelte ijzeren buizen van minstens 9 duim (23,5 centimeter) doorsnede. Maar van hydraulica en met name van de bouw van pompinstallaties had hij niet het minste verstand, om welke reden hij dan ook als onbruikbaar moest worden ontslagen.

In oktober van het jaar 1753 werd hij opgevolgd door ene J.F.George, die de Koning dringend was aangeraden door de toenmalige 'Hesselkasselse Minister, Geheimrat von Waitz'. Intussen was deze eenvoudige, verstandige man niet meer dan een kopergieter, wiens hele hydraulische bekwaamheid zich tot dan tot medewerking bij de fabricage van enige brandspuiten beperkt had. Hij mocht dan wel voor het werk van zijn vak erg nuttig zijn, maar informatie verstrekken over waterwerken of voorstellen doen ter verbetering van de bestaande gebreken kon men van zo'n eenvoudige werkman niet verwachten.

Inmiddels kwam men op het idee nog een tweede pompinstallatie aan te leggen, daar men er wel van overtuigd raakte, dat het in het gunstigste geval te langzaam zou gaan met het vullen van het reservoir op de Höneberg door de aandrijfkracht van een enkel apparaat van deze soort. Men koos daartoe een terreinverlaging tussen het dorp Bornstädt en de Höneberg, waar zich nu nog een meertje bevindt dat met wat toegestroomd water gevuld is. Hier was het terrein zeer ongunstig, omdat op de nodige windkracht zelden gerekend kon worden.

Desondanks werd met de bouw van deze molen in het jaar 1754 begonnen en men hoopte met behulp van beide pompen zoveel water naar boven te kunnen voeren, als men nodig had om de waterkunstwerken continu aan de gang te kunnen houden.

De aanleg van deze molen was nog maar juist begonnen of men durfde de Koning al aan te kondigen dat men in staat was hem het mogelijke welslagen van het grote werk te laten zien, door een fonteinstraal van aanzienlijke hoogte te produceren.

Frederik de Grote, verheugd, eindelijk na zoveel offers en verdriet, het voorwerp van zijn lievelingsideeën verwerkelijkt te zien, bepaalde meteen de volgende dag al tot het laten spuiten van de fontein.

Dat was op Goede Vrijdag van het jaar 1754 - een koude, stormachtige voorjaarsdag. De ongeduldige Koning liet zich niet afleiden door het ongunstige weer. De straal zou spuiten uit het bassin, dat zich toen al in

de hoofdas van de tuinen van Sanssouci, schuin tegenover de Neptunusgrot bevond.

Men had in het bassin op de Ruïnenberg een watervoorraad van enige voeten diep aangelegd, minder met water dat door de onderste pomp in zeer onbevredigende hoeveelheid was opgepompt dan wel door het verzamelen van regen- en sneeuwwater, wat men nog aangevuld had door een hoeveelheid sneeuw in het bassin te schuiven.

Omstreeks het middaguur kwam de Koning aanrijden uit het stadslot, waar hij in het voorjaar nog resideerde. Bij de obelisk steeg hij van het paard en betrad, begeleid door zijn 'Oberkammerherr, de Marquis von Argens' en gevolgd door 'Graf Gotter', door het en jaar eerder gebouwde hoofdportaal, de tuin van Sanssouci.

De Koning stelde zich op in de buurt van het marmerbassin.

De verwachtingen waren tot het hoogste gespannen. De architecten deden angstig hun werk. Diepe stilte heerste in de naaste omgeving van de koning; boven in de toppen van de bomen ruiste slechts de wind. 'Friedrich der Einzige' stond stil, leunend op zijn krukstok, zijn grote blauwe ogen vast op de spuitmond van de fontein gericht, geen enkel trekje van zijn uitgesproken gezichtstrekken verried op dat moment wat in zijn binnenste omging. Plotseling hipte een waterstraal op, er volgde een tweede, een derde stoot en steeds hoger ging het, tot wel een straal van vijftig voet hoog (meer dan 15 meter), die intussen ook nog door de stormachtige wind opzij werd geblazen.

Nog gaf Frederik de Grote geen teken van instemming. Hij scheen het einde te willen afwachten eer hij een lovend woord wilde spreken. Niets vermocht hem van zijn standplaats te verdrijven; hij die niet voor kartetshagel was geweken, week geen voet voor de ijskoude hagel van waterstralen, die zijn edele gezicht geselden.

Zo had de Koning drie kwartier lang het voor zijn omgeving pijnlijk wordende genoeg gehad, het werk van zoveel zorg en kosten in werking te zien, toen plotseling de waterstraal uitbleef.

'Wie heeft dat bevolen?', vroeg de koning, terwijl hij een van zijn geweldige blikken op de verblekende fontainier George wierp.

‘Uwe Majesteit’, stamelde deze, ‘halten zu Gnaden ...’ Het woord stakte hem van schrik in de keel.

‘Het water is afgelopen?’, vulde Friedrich II aan, die medelijden had met de angst van de arme drommel – de enige van alle fontaniers die eerlijk genoeg was zich niet beter voor te doen dan hij was.

‘Zu Befehl, Uwe Majesteit – evenwel met God’s hulp ...’

‘zullen wij over een jaar om deze tijd’, onderbrak de Koning hem met zijn sarcastische humeur, die niet zelden zijn toorn overwon, ‘het genoeg hebben de bekwaamheid van onze fontanier weer te kunnen bewonderen’.

‘Ja, Uwe Majesteit’, antwoordde de eerlijke Hes, ‘als de lieve God veel regen en sneeuw stuurt, want ik vertrouw de tweede pomp ook niet zo goed’.

De Koning keerde hem de rug toe en uitte tegen zijn beide begeleiders enige Franse sarcasmen, dat het hem aan niets anders ontbrak dan de toverstaf van Mozes om de waterstraal te laten spuiten, waarop hij teruggekeerd naar het slot, een Frans epigram voor Voltaire schreef over de macht van de koningen die, zoals Neptunus met de drietand, het open neergaan van de oorlogsgolven konden effenen, maar niet de waterstraal konden gebieden bergopwaarts te stijgen.

Na deze mislukte poging scheen het noodzakelijk hogere mechanische krachten en kennis in te schakelen dan de eerlijke kopergieter George vermocht. Deze werd heengezonden en men geloofde reeds dat de Koning het werk zou laten rusten, toen een onbekende waterbouwkundige zich rechtstreeks tot Zijne Majesteit wendde. Met grote toezeggingen en nog groter zelfvertrouwen beloofde deze het onmogelijke te presteren, als uitsluitend aan hem de fonteinbouw werd opgedragen. Hij zou dan iedere verwachting overtreffen, want hij bezat het geheim dat hij aan niemand anders dan aan de Koning kon toevertrouwen.

Dat was weer eens het gewone middel van het geheime gedoe en charlatannerie aller tijden, waarmee onwetende gelukzoekers zich niet

zelden eer, aanzien en rijkdom wisten te verschaffen, en wat al tweemaal eerder was gebeurd, luisterde de anders zo scherpzinnige Koning, ook naar deze derde avonturier, die zich Johann Valentin Pfannenstiel noemde en zich presenteerde als luitenant van een stuk geschut van 'Sr. Churfürstl. Gnaden von Mainz'.

Baumann was destijds al in ongenade gevallen en uit Potsdam verdreven; Hidebrandt en Büring wisten zich aan de fonteinzaken zo goed mogelijk te onttrekken, daar zij al voorzagen, dat het mis zou gaan en zo kreeg Fredersdorf de opdracht om van Pfannenstiel de plannen en begrotingen op te vragen en verder afspraken met hem te maken.

Deze Fredersdorf had geen verstand van bouwkunde, was vroeger fluitist geweest in een regimentskapel in Rheinsberg, had het geluk gehad de Koning, toen die nog kroonprins was, te bevallen en werd zijn lakei, daarna kamerdienaar en na zijn regerings aantreden tot 'Geheimen Kämmerer' benoemd, in welke hoedanigheid hij het volste vertrouwen van de Grote Koning had en mocht hij ook de gelden voor de bouw accorderen. Dat zo'n man niet geschikt was om het onhoudbare van Pfannenstiels ontwerpen te doorzien is duidelijk. Hij liet ze echter onder geheimhouding aan de bouwopzichter Manger zien. Deze verbaasde zich hevig bij de eerste inzage, over de onwetendheid van de met de titel van 'Wasserkunstdirektor' vereerde avonturier. Maar omdat de Koning reeds de plannen had goedgekeurd en door de bank genomen geen tegenspraak duldde in aangelegenheden die al besloten waren, moest Manger er het zwijgen toedoen.

Het geheim van dit project berustte op niets minder dan dat het werk om water op te pompen in het reservoir op de Ruïnenberg, door de tot dan toe enige pompinstallatie, verlicht zou moeten worden door de nieuw te leggen persleiding zo uit te voeren, dat het water vanaf de molen tot halverwege de berg werd opgepompt en dan weer naar beneden moest lopen om in het volgende stuk door de druk van het verval vanzelf in de hoogte gevoerd te worden. Het was niet bij hem opgekomen dat daardoor de arbeid van de molen eerder zwaarder dan lichter zou worden. Omdat het neergaande water niet meer kon doen dan in

evenwicht te komen met het stijgende water, zodat ten aanzien van de drukhoogte tot het reservoir op de Höneberg niets werd bespaard, terwijl toch de grotere hoeveelheid stromend water en de beduidend langere pijpleiding de benodigde hoeveelheid arbeid van de pompen vergrootte. De Koning liet intussen, voor de zekerheid het project door de Hessische minister Waitz, die overigens een goed wiskundige was en later in dienst van Friedrich II overging, nogmaals toetsen. Deze bracht inderdaad enige bezwaren naar voren, wat hem door de fontainier uiterst kwalijk genomen werd. In een verweerschrift, dat hij in druk uitgaf, beschuldigde hij de 'Geheimrath Waitz' van de grootste onwetenschap.

Zo gelukte het die avonturier door brutale overtuiging weer het volle vertrouwen van de Koning te krijgen, zodat deze met de verlangde voorwaarden akkoord ging, namelijk dat geen ander hem mocht tegenspreken of zijn maatregelen mocht bekritisieren, noch iets aan de plannen mocht veranderen. Bovendien dat hij als enige ondernemer van de fonteinbouw naar believen zijn werkbazen en helpers kon aannemen of ontslaan en de door hem opgegeven kosten wekelijks of maandelijks door Fredersdorf moesten worden geaccordeerd.

Zo begon Pfannenstiel in november 1754 met zijn werkzaamheden. Hij zette meteen een groot aantal opzichters, arbeiders en werklui van allerlei slag aan het werk. Zijn ijver was zo groot, dat hij niet wachtte totdat de Koning de gelden voor de bouw vrijgaf, maar meteen begon de reeds gelegde loden buizen op te graven en te verkopen om van daaruit vrijgekomen gelden andere identieke buizen te laten gieten. Toen eindelijk de gelden voor de bouw beschikbaar waren gesteld, was zijn eerste zorg de wereld te tonen, dat hij de man was om het schone met het nuttige te verenigen. Hij liet bij de onderste pomp de op een helling liggende ingangdeur van een uitbouw voorzien die door Toscaanse zuilen werden gedragen. Naar dat portaal liepen brede gebogen eiken trappen en zo kreeg de Hollandse molen een geheel niet passende en door het contrast belachelijke versiering van een paleisingang.

Zijn volgende werk was even onvruchtbaar en op uiterlijk vertoon gericht en bestond uit het glanzend polijsten van alle metaaldelen in en aan de pompinstallatie.

Vervolgens begon hij met de nieuwe aanleg van zijn project van stijgende en dalende leidingen en toonde daarbij zijn niet geringe bekwaamheid in zijn eigen vak als metaalgieter, doordat hij de loden pijpen ter plekke met een apparaat in een stuk goot, zodat zij niet aaneengesoldeerd hoefden te worden.

Hij bekommerde zich echter niet om de tweede pompinstallatie, waarmee men onder zijn voorganger in het Bornstädter veld was begonnen om de werking van de eerste molen te ondersteunen. Alleen liet hij een van een pannendak voorziene stellage uitvoeren, waarop de nieuwe loden pijpen in de open lucht gelegd werden om het eenmaal aangenomen niveau van zijn pijpleiding in de bodem niet te verstoren. Dat daarmee deze buizen blootgesteld waren aan bevriezing in de winter, gingen barsten en tevens aan de lucht oxydeerden en vervuilden scheen hem niet te deren. Dat laatste gebeurde dan ook in de loop van de volgende tien jaren en de gehele zwevende buisleiding viel naar beneden voordat een druppel water erdoor naar de Ruinenberg getransporteerd was.

Op deze manier werkte Pfannenstiel door tot het einde van het jaar 1756. Toen hij tot dan toe 12.000 Thaler nutteloos had besteed, was het door de Koning voor zijn project bestemde fonds uitgeput. In augustus van dat jaar begon echter de zevenjarige oorlog die de Koning heel andere zorgen baarde en niemand dacht verder aan Pfannenstiel en zijn toekomstplannen. Daardoor zonder inkomsten, maar ook zonder toezicht gelaten, behielp hij zich enige tijd door de verkoop van het overgebleven metaal, lood en ijzer. Tenslotte stierf hij halverwege het jaar, verkommerd over het mislukken van zijn ongerijmde hoop, in de armzaligste omstandigheden in zijn met Toscaanse portaal uitgedoste pompgebouw.

Nu echter lag de fonteinbouw geheel stil tot aan de vrede van Hubertusburg (1763), zonder dat ook maar het geringste onderhoud aan

de reeds aangelegde werken werd gepleegd, die ieder jaar meer tot verval kwamen.

Na het glorierijke einde van de zevenjarige oorlog in het jaar 1763 herinnerde Frederik de Grote zich, midden tussen de bezigheden aan andere prachtwerken in Sanssouci en Potsdam, de liggen gebleven waterwerken van Sanssouci. Daarom liet hij de 'Geheimen Rath' Von Waitz uit Kassel komen, die hem zo vaak in deze aangelegenheden geadviseerd had en vroeg hem om voorstellen te doen voor het voltooiën van het grote werk dat reeds zulke sommen verslonden had. Nog eenmaal wilde de Grote Koning, die te velde zulke machtige vijanden overwonnen had, proberen om de watergeest te overwinnen, die zich tot nu zo volhardend weerspanning tegen zijn verfraaiings plannen had getoond. Nu zette hij met nog groter vertrouwen in op de bekwaamheid en het inzicht van de 'Geheimen Rath' Von Waitz omdat deze het mogelijk mislukken van Pfannenstiels plannen had voorspeld.

De voorstellen van de minister uit Kassel kwamen erop neer, dat beide pompinstallaties weer werden hersteld en dat bij de tweede, in de laagte van het Bornstädter veld, een verzamelvijver aangelegd werd, om van daaruit een bundel naar boven lopende buizen naar het te vergroten reservoir op de Höneberg (Ruinenberg) te leiden.

Dan zou men van daar af, bij een drukhoogte van 138 voet (circa 43 meter) een drieduims straal of een holle straal van zes duim, 90 voet (28 meter) omhoog kunnen persen die dan 23 uur lang kon blijven werken dankzij het reservoir water. De kleine fontein moesten echter uit de verzamelvijver op het Bornstädter veld worden gevoed. Hij moest het aan anderen overlaten om de begroting voor dit plan te maken, daar hij zelf niet bekend was met de materiaalprijzen en de lonen ter plaatse.

Nu kreeg Büring de onwelkome opdracht deze begroting op te stellen, maar weer gelukte het hem om van de opdracht af te komen onder het vroeger reeds met goed gevolg gebruikte voorwendsel dat hij daarvan niets afwist.

Hildebrandt daarentegen had nauwelijks door wat er aan de hand was en overhandigde reeds op 12 juli van hetzelfde jaar de door hem in allerijl gereedgemaakte begroting voor de reparatie aan beide pompinstallaties, die uitkwam op 3.400 Thaler. De Koning scheen met de voorstellen van minister Von Waitz zeer tevereden te zijn, want hij onthief hem van zijn taak en schonk hem minzaam een gouden doos. Op de wens des Konings iemand voor te stellen om de hoofdbegroting van alle te maken kosten op te stellen en vervolgens de uitvoering te leiden had Waitz de 'Bauconducteur' Manger voorgesteld.

Zijn begroting werd in augustus van het jaar 1763 aan de Koning overhandigd. Waitz had de architect geïnstrueerd niet het geringste in de begroting over het hoofd te zien en zo beliep deze 12.000 Thaler, een bedrag dat de Koning opnieuw deed afschrikken van de fonteinbouw, temeer daar zoveel andere reeds begonnen pronkgebouwen zijn wensen prikkelden en zo bleef de fonteinbouw weer liggen.

Eindelijk kwam in het jaar 1780 de zaak nogmaals, maar nu voor het laatst aan de orde. Er werden namelijk hoogst noodzakelijk reparaties aan de onderste pompinstallatie voorgesteld, zonder welke de kostbare installatie in verval zou raken. Daarop liet de Koning het volgende kabinetsdecreet aan het bouw bureau uitvaardigen:

'S K M v. Pr. U A H laten het bouw bureau op diens mededeling van de 7de dezes, hierdoor te kennen geven, dat wegens de nodige reparaties van de fonteinmolen en de daarnaast staande gebouwen, Hoogstderzelver niet van plan zijn het te laten repareren.

Hoewel er al aan is gewerkt om het waterkunstwerk aan te leggen, maar nadat Zij de idee reeds lang hebben laten varen, zo willen Zij ook verder niets daaraan laten repareren. Als er zaken zijn die nog

gebruikt kunnen worden, zo kunnen dezulke eer ze nog verder verloren gaan, mogelijk verkocht worden, waarnaar het bouwbureau zich heeft laten richten.

Potsdam, den 8sten September 1780

Friedrich.'

Wie vermag te beseffen hoe zwaar het de Grote Koning mag zijn gevallen om dit zo gekoesterde idee na zulke grote offers op te geven, nochtans:

'Met de domheid strijden zelfs de goden tevergeefs.'

Zo bleef dan de fonteinbouw van Sanssouci van toen af nog 61 jaar rusten, totdat onze verheven Koning uit piëteit het werk van zijn grote voorganger in het jaar 1841 weer opnam om het met behulp van de technische ontwikkeling van onze (19de) eeuw in minder dan twee jaar nog grootser te kunnen laten uitvoeren, dan waarvan zelfs de stoutste fantasie van Frederik de Grote toenmaals mogelijk gedroomd kan hebben.

Deze uitvoering met haar alle verwachtingen overtreffende resultaat zal de schrijver in het tweede deel van deze monografie proberen te schilderen.

Rest nog mede te delen hoe duur dit op zich mooie idee om de tuinen van Sanssouci van fonteinen te voorzien, naast alle daartoe behorende nevenwerken en reparaties, de Koning kwam te staan:

	Thlr.	ggr	pf.
1. de waterwerken, naast het reservoir	168,525	11	11
2. de marmeren Neptunusgrot	32,538	11	1
3. de marmeren kolonade	98,314	11	7

tesamen	399,368	15	7

Daarvan is nu niets meer over dan de vervallen Neptunusgrot en enige teruggevonden ijzeren buizen, die getuigenis afleggen van de vergeefse moeite uit de vorige eeuw, een werk uit te voeren, dat door de intelligentie van de 19de eeuw met zekerheid en snelheid voltooid werd. Richten wij nu onze aandacht op fonteinbouw van de nieuwste tijd en verheugen wij ons daarbij over de reuzenschreden van de wetenschap en techniek, waarmee de Duitse industrie de vergeefse poging, uit de overigens voor Pruisen zo glorieus tijd van Frederik de Grote, zo geweldig is voorbij gesneld.

Bewerking en vertaling Ir. Luurd Reinders †

Noot 1)

Destijds heette het nog het Koninklijke Paviljoen, en de zes terrassen met de 840 glasramen voor het telen van edele wijn- en fijne fruitsoorten heetten nog de koninklijke Wijnberg. Onderaan, waar voor enkele jaren nog een onbebouwde zandvlakte lag, stond nu de jonge aanplant van inlandse bomen en struiken, alles symmetrisch geordend in alleen en rondelen, die diep doordrongen in het eikenbos aan de rechterkant, dat de Rehgarten werd genoemd. Alleen ontbraken nog bijna alle witmarmeren beelden en bustes op hermen voetstukken, evenals de velerlei verguld loden mythologische figuren die inmiddels de tand des tijds niet hebben doorstaan en als gevolg van de betere smaak zijn opgeruimd.

Bovenaan stond al het slot met aan de tuinkant de karakteristieke karyatiden en aan de veldzijde de grandioze kolonade. Binnen werd nog van alles afgebouwd en verfraaid; maar de linkervleugel met de met hout betimmerde bibliotheek was gereed en werd 's zomers al door de Koning bewoond. Destijds kon men in een oogopslag, niet belemmerd door de nog jonge bomen, de symmetrische aanleg zien van de twee uit steen opgetrokken oranjerieën op de lager gelegen zijterrassen. Deze werden later omgebouwd tot respectievelijk het 'Kavaliershaus' ('die neuen Kammern') en de 'Bildergalerie' maar ook toen nog zonder de rijke versiering met beeldzuilen van Carrarisch marmer. Het begin van de bouw van de grote oranjerie, die sindsdien tot een van de belangrijkste van Europa is uitgegroeid, zag er nog armoedig uit.